

РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ПЕРІОД НЕПУ

У статті розглянуто проблему регулювання майнових відносин державної промисловості в роки непу. Подається детальний аналіз правових актів, спрямованих на регулювання державної власності. У дослідженні використані архівні матеріали та спеціальна література.

За умов сучасної трансформації економічної системи важливе значення має розробка теорії перехідної економіки. Цьому може сприяти вивчення проблем теорії та історії непу, насамперед на матеріалах промисловості.

У радянській економічній та юридичній літературі дослідженням з непівської промисловості в загальному плані приділялася певна увага. Разом з тим підпорядкованість цих наук ідеологічним постулатам негативно позначалася на вивченні даної проблеми. У результаті поза увагою дослідників залишалася багато важливих сторін непу: ринкові відносини, питання власності, співвідношення державної та недержавної форм власності на засоби виробництва, правові аспекти господарської діяльності тощо.

Окремі аспекти обраної автором теми піднімалися в працях ряду вітчизняних учених. Так, заслуговують на увагу дослідження економістів-істориків М. Д. Горбоватого [3, 4] та І. М. Рознатовського [13] (у них, поряд з іншими, знайшли певне відображення питання майнових відносин державних підприємств і держави). Деякі питання регулювання державної промисловості в роки непу частково висвітлені у працях С. О. Білої [1], О. М. Бута [2], В. І. Гринчуцького [5], М. Я. Петракова [9], Н. С. Симонова [16], Л. Є. Тропаревської [19], М. П. Шмельова [21]. Однак нині існує нагальна потреба в тому, щоб дослідити і висвітлити проблему майнових відносин державної промисловості в роки непу більш-менш системно. І саме це завдання і стало метою даної статті.

Необхідною умовою і тим самим одним з основних елементів госпрозрахунку було закріплення за промисловими трестами наданого їм майна як відокремленого майнового комплексу, переданого державою у безпосереднє оперативне управління тресту. Якими б не були різними форми цього закріплення і межі прав, наданих тресту щодо окремих видів цього майна, певний ступінь його відокремлення у складі єдиного фонду державної власності був необхідною передумовою використання товарно-грошової форми як у відносинах трестів з кооперативними організаціями і

приватними підприємствами, так і у взаємовідносинах між самими трестами.

«Еквівалентне» відвантаження продукції тресту усім споживачам і оплата отриманого ним (як від держави, так і з інших джерел) постачання вимагали наявності у нього відокремленої майнової бази (у майновій та грошовій формах). Лише на основі закріпленого за ним майна трест міг здійснювати надану йому господарсько-оперативну самостійність у виконанні покладеного на нього державою планового завдання і нести матеріальну відповідальність за усіма зобов'язаннями, пов'язаними з його господарською діяльністю.

Затверджені РПО 12 серпня 1921 р. «Основні положення про заходи до відбудови великої промисловості і піднесення і розвитку виробництва» передбачали передачу «у розпорядження» правління об'єднання (тресту) відповідних підприємств з усіма їхніми устаткуванням, паливом, сировиною, матеріалами, напівфабрикатами, запасами й допоміжними підприємствами. Передача майна проводилася за описом, складеним відповідно до інструкції, що затверджувалася РПО [17, ст. 462].

Зазначені описи містили перелік окремих видів майна, однак, у них не було даних про розмежування основних і обігових засобів. Тому типове положення про об'єднання (трести) від 12 вересня 1922 р. вимагало, щоб у Положенні про кожне об'єднання (трест) було окремо зазначено, яке майно надавалося об'єднанню (тресту) як основний капітал і яке – як обіговий [20, с. 72]. На відміну від попереднього законодавства, Типове положення 12 вересня 1922 р. відносило до «основного капіталу» тресту не тільки засоби праці, які входять до сучасного переліку основних виробничих фондів промислового підприємства [10, с. 546-547], а й землю, а також ліси та «інші угіддя». Таке трактування землі (а також лісів, вод і надр землі) не відповідало економічній ролі останніх і тому декретом «Про державні промислові підприємства, що функціонують на підставі комерційного розрахунку (трести)» від 10 квітня 1923 р. було усунено [18, ст. 377].

Названий декрет увів поняття «статутний капітал» тресту, уточнив розмежування основного і обігового капіталу і виділив до особливої групи надані тресту майно, землю, її надра, води і ліси. Капітал, наданий тресту й зафіксований у статуті останнього, вважався статутним капіталом тресту. При цьому земля, її надра, води і ліси до складу капіталу тресту не включалися, а передавалися йому лише на правах володіння і користування [18, с. 780].

Поділ статутного капіталу промислових трестів на основний і обіговий капітали мав не тільки важливе економічне, а й юридичне значення. Основним капіталом вважалось усе майно, яке не споживалося цілком в одному акті виробництва (фабричні та інші споруди, машини, устаткування, інструменти, живий і мертвий інвентар тощо), а обіговим – гроші, цінні папери, продукція, а також усі предмети, які могли бути використані у процесі виробництва тільки один раз (паливо, сировина, різні

матеріали та ін.). Як видно, таке визначення двох частин капіталу було запозичене з економічного вчення К. Маркса.

Таким чином, у даному разі законом запроваджувалися економічні поняття, які використовуються, як правило, в процесі виробництва, але є чужими до питань господарсько-правової структури підприємства. Справа в тому, що для підприємства як учасника обігу і для третіх осіб не має значення, як споживається те чи інше майно: шляхом одноразового чи багаторазового використання. Це для них питання економіки, а не права.

У науковій літературі були спроби проаналізувати, що розуміти під статутним капіталом: реальні цінності чи тільки відповідну їм грошову масу? Немає сумнівів у тому, що, згідно декрету, визначальним був майновий склад капіталу, а його грошове вираження – момент похідного значення. Це впливає з того, що тресту виділявся визначений склад майна за особливим інвентарним описом, у якому чітко фіксувалися його (майна) окремі частини. Тресту не був байдужим склад майна, який йому передавався, оскільки щодо різних частин майна права його були різними. Тоді, як по відношенню до обігових частин капіталу трест мав не тільки право користування і володіння, а й право розпорядження (застави і продажу), то по відношенню до основної частини майна, права тресту обмежувалися тільки правом користування і володіння (без права застави і продажу). Не була байдужою структура цього майна і для третіх осіб, тому що стягнення на їх (третіх осіб) користь могло бути накладено тільки з обігової частини майна і не могло накладатися з основної його частини. Нарешті, і держава була надзвичайно заінтересована в реальному складі майна тресту, оскільки вона прагнула зберегти в недоторканості все устаткування націоналізованих підприємств.

Разом з тим поняття капіталу не вичерпувалося цим реальним складом майна. Для обігу мали суттєве значення не тільки склад майна в речовій формі, а і його загальна капітальна вартість. У роки «воєнного комунізму» держава інтересувалася тільки речовою формою засобів виробництва і знарядь праці. Неп, який в певних межах відновив ринок і грошову оцінку, очевидно, не міг зберегти таке однобічне розуміння капіталу. Для ринкового обігу, особливо з моменту запровадження стійкої валюти, набула важливого значення також грошова оцінка матеріальних цінностей (вона робила можливими калькуляцію, а, відповідно, і встановлення продажної ціни продукту, накопичення амортизаційних відрахувань і прибутку тощо). Тому статутний капітал мав своє грошове вираження, і ця грошова оцінка відображалася в балансі тресту. Хоча разом з тим зберігав своє значення і реально-технічний склад майна. Це означало, що розуміння декретом статутного капіталу було двояким: як реального складу майна і як грошової його оцінки.

Склад майна (статутного капіталу), що надавався тресту при його створенні, визначався ВРНГ. Вона складала також інвентарний опис цього майна і визначала його вартість [22, арк. 143]. Одночасно із затвердженням

статуту тресту РПО затверджувався (складений ВРНГ) опис з оцінкою майна. Ця оцінка і фіксувалася в статуті тресту як його «статутний капітал» – однією сумою (без поділу на основний і обіговий капітал). Однак в інвентарному балансі тресту основний і обіговий капітали показувалися окремо. Зміна розміру статутного капіталу проводилася за поданням ВРНГ і затверджувалася РПО [18]. Розмір статутного капіталу був кінцевим показником господарської потужності тресту як на початку, так і в подальшому процесі його діяльності. Часткові зміни у складі майна тресту відображалися лише в балансах.

До числа характерних рис статутного капіталу відноситься порядок його зміни. Статутний капітал утворювався актами державної влади в особі РПО. Цей орган і був розпорядником статутного капіталу (за участю ВРНГ) [18]. У самому декреті не сформульовано достатньо чітко питання про те, якою мірою від РПО залежала подальша зміна вже створеного статутного капіталу. Чи був даний майновий склад тресту (фабрики, заводи) незмінним до кінцевої його ліквідації, чи РПО могла змінювати його в бік не тільки збільшення (приєднувати нові виробничі одиниці), а й зменшення (виключати ті чи інші заклади з його складу).

Ця невизначена ланка закону компенсувалася типовим статутом тресту. У ньому зазначалося, що: «перехід окремих закладів з одного тресту до іншого, включення до його складу фабрик та заводів зі складу інших трестів, а також інші зміни складу закладів, які входять до даного тресту, допускається ВРНГ за згодою правління даного тресту і за постановою РПО» [15]. Дана норма у своєму практичному результаті зумовлювала те, що визначений склад майна тресту був величиною перемінною за розсудом РПО.

Підкреслюючи, що «розмір статутного капіталу тресту визначається в сумі оцінки наданого тресту майна», Положення від 29 червня 1927 р. (на відміну від декрету 10 квітня 1923 р.) не вимагало його поділу на основний і обіговий капітали. Одночасно більш чітко, ніж це робив декрет від 10 квітня 1923 р., проводилася ідея статутного капіталу як грошової оцінки наданого тресту майна (за винятком землі, її надр, вод і лісів) [18; 20, с. 135].

А в кінцевому підсумку сталося таке. Норма про поділ статутного капіталу на основний і обіговий в законодавстві і в статутах трестів була вилучена. І в той же час Положення від 29 червня 1927 р. розмежування між основними і обіговими засобами тресту не ліквідувало. Унесені ним зміни в правовий режим основних засобів трестів принципів засад, які були встановлені при запровадженні госпрозрахунку у діяльність державної промисловості, практично не відміняли.

Що стосується майнових відносин між трестами і державною владою, то ними визначалися відносини між трестами і державною скарбницею. Оскільки трестам надавалася самостійність у провадженні їх операцій і у їхнє розпорядження виділявся певний капітал, то державна

скарбниця в цілому за зобов'язання трестів не відповідала. Одночасно, оскільки держава гарантувала трестам вільне користування капіталом і домогалася від них (та й то з певними застереженнями) тільки чистого прибутку, отриманого наприкінці операційного року, то трести розраховувати на покриття своїх зобов'язань із загальнодержавних коштів не могли.

Відповідні щодо цього норми були сформульовані Типовим положенням про об'єднання (трести) від 12 вересня 1922 р. і Цивільним кодексом. Потім вони були пролонговані Декретом про державні промислові підприємства (трести) від 10 квітня 1923 р. [20, с. 80-90] та Декретом про місцеві промислові трести від 17 липня 1923 р. В останньому було записано: «...державна скарбниця, а також відповідні губернські виконавчі комітети за борги трестів не відповідають» [22, арк. 143].

Разом з тим Декрет від 10 квітня 1923 р. передбачав ряд випадків поповнення державою засобів тресту за спеціальним рішенням відповідних планово-регулюючих органів. А саме: у зв'язку з особливим державним значенням тресту; для поповнення статутного капіталу у випадку його зменшення; для задоволення вимог кредиторів тресту; у разі недостатньої кількості його обігових засобів для покриття усіх боргів [20, с. 80-90]. Причому тут йшлося лише про можливе покриття дефіциту тресту, а не про права кредиторів пред'являти свої претензії (у випадку не оплати зобов'язань трестом) до держави.

Формулюючи (слідом за декретами 10 квітня і 17 липня 1923 р.) загальний принцип відсутності відповідальності держави і місцевих Рад за борги трестів, Положення 29 червня 1927 р. доповнило його нормою, за якою і трест не відповідає за борги держави та місцевих Рад [20]. Це доповнення було викликане тим, що в період між виданням законів 1923 р. і 1927 р. мали місце спроби колишніх власників націоналізованого і реквізованого майна отримати компенсацію за рахунок грошових засобів та іншого майна радянських госпрозрахункових підприємств за кордоном [8, с. 85, 96-105; 7, с. 198-209].

З передбачених декретом від 10 квітня 1923 р. трьох випадків можливого покриття державного дефіциту тресту (за спеціальною постановою вищих органів) Положення від 29 червня 1927 р. дозволяло поповнення статутного капіталу лише у випадку його зменшення. Вилучення із закону норм про можливість покриття дефіциту тресту за рахунок бюджету у зв'язку з виконанням замовлень державного значення та про можливість задоволення за рахунок ВРНГ кредиторів тресту, який ліквідується, свідчило про значне зміцнення госпрозрахунку в державній промисловості.

Майнові відносини між трестами і державою як власником вкладеного капіталу чітко регламентувалися. Трести (за винятком чітко обумовлених ситуацій) розглядали державну скарбницю як стороннього контрагента, якій мали збувати свою продукцію на тих же умовах, що і

приватним особам. Віддавати перевагу державі вони були зобов'язані тільки у тих випадках, коли остання пропонувала умови не гірші ніж приватні особи. Тільки у разі державної необхідності вищі органи (головним чином РПО) могли давати трестам примусові замовлення, однак і в цих випадках замовлення оплачувалися за цінами, які гарантували трестам відшкодування витрат виробництва і середній прибуток. Трести не примушувалися кредитуватися в державних закладах і мали право користуватися послугами приватного кредитного ринку. Одночасно держава не була зобов'язана фінансувати трести. Вона вела чіткий облік усіх наданих трестам капіталів, гарантувала боргові зобов'язання трестів лише у формі облігацій, забороняла трестам залучати без спеціального дозволу до свого складу приватний капітал і забезпечувала за собою певні функції управління та нагляду.

Функціонування трестів великою мірою залежало від додержання ними відповідальності за своїми зобов'язаннями перед третіми особами (встановленої декретом від 10 квітня 1923 р.). Урегулювання даного питання було необхідною умовою для виходу трестів на вільний ринок. Згідно з законом трести несли повну відповідальність за всіма прийнятими на себе зобов'язаннями. І щодо розміру відповідальності, то трести не користувалися ніякими привілеями. Однак порядок відповідальності трестів у порівнянні з порядком, установленим для приватних осіб, був іншим. Справа в тому, що, оскільки держава прагнула зберегти виключне право власності на знаряддя праці та засоби виробництва націоналізованої промисловості, то вона вилучила з цивільного обігу зазначені предмети. А це зумовило те, що кредитори почасти зовсім не мали права накладати стягнення на майно, яке входило до складу основного капіталу, а почасти могли накладати стягнення тільки з особливого дозволу ВРНГ. Стягнення ж тільки на ту частину основного капіталу, яка складалася з предметів, вилучених з цивільного обігу (знаряддя праці, будівлі), повністю бути повернене не могло. Що ж до решти основного капіталу, то він міг бути предметом стягнення тільки з дозволу ВРНГ або відповідного наркомату.

У зв'язку з різним статусом основного і обігового капіталу між співучасниками виробництва виникали конфлікти. І оскільки для вирішення суперечок по майновому праву органи державної влади пристосовані не були, то ці питання передавалися на розгляд судових інстанцій. У такий спосіб певною мірою забезпечувалися права кредиторів тресту.

Таким чином, проаналізовані в статті матеріали переконливо свідчать про те, що, всупереч проголошеному свого часу гаслу, неп вводився і не «всерйоз», і не «надовго». Відновлення в рамках непу різних форм власності та ринкових відносин (при збереженні в руках радянської влади командних вершин економіки) відіграло позитивну роль у справі відбудови зруйнованого війнами господарства. Однак з переходом до форсованої

індустріалізації неперестав відповідати завданням побудови соціалізму і до кінця 20-х років його було згорнуто.

В статье рассмотрена проблема регулирования имущественных отношений государственной промышленности в годы нэпа. Дается детальный анализ правовых актов, направленных на регулирование государственной собственности. В исследовании использованы архивные материалы и специальная литература.

1. Біла С. О. Ідеї госпрозрахунку в системі економічних відносин непу // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 26-27 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1994. — С. 164-172.
2. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки (На матеріалах парторганізацій України 1921-1941 рр.). — К. : Либідь, 1990. — 228 с.
3. Горбоватий М. Д. Господарсько-правові основи діяльності промислових підприємств у період непу // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 29 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 1997. — С. 31-39.
4. Горбоватий М. Д. Розвиток і вдосконалення організаційних форм управління соціалістичною промисловістю / Відп. ред. В. Є. Козак. — К. : Наук. думка, 1975. — 160 с.
5. Гринчуцький В. Промислові трести України в 20-ті роки. — К. : Наук. думка, 1997. — 180 с.
6. Дерев'янкін Т. І., Толстов Р. Д. Нэп и рыночные отношения (на материалах Украины). — К. : УкрНИИИТИ Госкомэкономки УССР, 1991. — 48 с.
7. Луц Л. А. Международное частное право. — М. : Юриздат, 1949. — 368 с.
8. Перетерский И. С., Крылов С. Б. Международное частное право. — Москва, 1940. — 208 с.
9. Петраков Н. Товар и рынок // Обратного хода нет. Перестройка в народном хозяйстве: общие проблемы, практика, истоки / Под общ. ред. Г. Х. Попова. — М. : Политиздат, 1989. — С. 219-235.
10. Политическая экономия: Учебник. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М. : Госполитиздат, 1959. — 708 с.
11. Поляков Ю. А., Дмитренко В. П., Щербань Н. В. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление. — М. : Политиздат, 1982. — 240 с.
12. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Респ. міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 2. — К. : Наук. думка, 1992. — 107 с.
13. Рознатовський І. М. Управління промисловістю Української РСР. — Київ, 1970. — 192 с.
14. Сборник приказов ВСНХ. — 1922. — № 15.
15. Сборник приказов ВСНХ. — 1923. — № 10.
16. Симонов Н. С. Советская финансовая политика в условиях нэпа (1921-1927 гг.) // История СССР. — 1990. — № 5. — С. 42-59.
17. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 16. — Ст. 462.
18. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1923. — № 25. — Ст. 377. — Укр.

19. Тропаревская Л. Е. Нэп и государственное регулирование деятельности промышленных трестов // Экономика и математические методы. — Вып. 6. — 1989. — С. 994-1003.
20. Управление народным хозяйством СССР. 1917-1940 гг.: Сб. документов / Редколлегия: В. З. Дробижев [и др.]. — М. : Экономика, 1968. — 239 с.
21. Шмелев Н. Авансы и долги // Обратного хода нет. Перестройка в народном хозяйстве: общие проблемы, практика, истоки / Под общ. ред. Г. Х. Попова. — М. : Политиздат, 1989. — С. 236-254.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Фонд 34. — Оп. 8. — Спр. 32.

І. О. Хромов

ПРО ЭФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРНИХ БІРЖ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Об'єктом дослідження статті є економічна та соціальна ефективність діяльності товарних бірж України в період непу. При цьому основна увага зосереджується на таких аспектах проблеми: посередництво в купівлі й продажу товарів; реєстрація позабіржових угод; надання послуг учасникам біржового торгу; підтримка комерційної освіти, благодійність тощо.

Формування сучасного біржового ринку в Україні здійснюється з урахуванням досягнень провідних зарубіжних бірж. Між тим у нашій вітчизняній історії є багатий досвід діяльності товарних бірж під час непу, який може стати у нагоді при відродженні біржової торгівлі.

Питання ефективності діяльності товарних бірж України у роки непу увійшли до науково-дослідної роботи «Дослідження сутності і особливості ринкової трансформації України», що її проводить кафедра загальної економічної теорії Одеського державного економічного університету, аспірантом котрої є автор даної статті.

Загальні результати діяльності товарних бірж України непівської доби знайшли певне відбиття у працях сучасних фахівців з історії народного господарства С. В. Білоусової, Л. П. Горкіної, Т. І. Дерев'янкіна, В. В. Лантуха, А. О. Маслової, О. П. Соболевої. Деякі аспекти діяльності бірж висвітлено економістами В. І. Нікітіним, В. Д. Савченком, М. А. Солодким.

© І. О. Хромов, 2005